

seen as a factor here, Muslim prohibition could not have been an issue, due to a chronological impossibility. Moreover, it might even be suggested that while the reaction of Rabbinic Judaism to the Christian supersessionism with a new version of chosenness created an increasing hold on and clear formulation of an eternal-mysterious chosenness, in response to Islam's rejection of the idea of an eternally privileged genealogy/community –for any reason - and its putting emphasis, instead, on true individual belief and conduct, most medieval Jewish scholars living in Muslim countries (e.g., Saadiah Gaon, Maimonides, etc.) refrained from making chosenness a fundamental discussion point (Judah Halevi is surely an exception). This topic, in fact, deserves a separate discussion.

Finally, the difference in their understandings of chosenness and monotheism is, indeed, the very point that makes these three monotheistic religions different and unique. However, as opposed to what Firestone suggests in the conclusion of his book, the “plurality” of religions, especially if taken as a result of social factors, may not be such an ideal condition in and of itself that goes back to the creation of the human being in the divine image. But it is certainly a human reality, which started, at earliest, with God's command to the first human couple to descend to the earth as rivals to one another (see Q 7:24). And this fact perhaps should be better appreciated by members of different religious groups; for rivalry might serve, as indicated in the Qur'an (5:48), as one of the most effective ways of motivating peoples to compete with each other to promote goodness on earth.

Salime Leyla Gürkan

Moral Agents and Their Deserts: The Character of Mu'tazilite Ethics

Sophia Vasalou³

Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008, 252 sayfa.

2006 yılında tamamlanmış bir doktora tezine dayanan kitap, Basra Mu'tezilesi'nin ahlâk teorisini incelemektedir. Yazar kitabında felsefe nosyonu ile kelâm ve fıkıh literatüründen felsefî malzeme çıkarmaya çalışmaktadır. Bu açıdan ele alındığında bile eserin önemli bir misyonu üstlendiği görülmektedir. Bu

3 Londra Üniversitesi School of Oriental and African Studies'de (SOAS) Arapça, İslâmî çalışmalar ve felsefe alanlarında lisans öğrenimi gördükten sonra Cambridge St John's College'da doktorasını tamamladı. Hâlen Berlin'de European College of Liberal Arts'ta hocalık yapmaktadır. Son dönemin genç oryantalistlerinden olan yazar, Mutezile'nin özellikle Basra Ekolü üzerinde ihtisaslaşmıştır.

misyon bir diğer açıdan daha da önemlidir. İslâm felsefesinin temellerinin, arka planının ve geçmişinin -her ne kadar Hıristiyan teologlarının ve diğer filozofların felsefe sistematığı ile yazılmamış olsalar da- İslâm mezheplerinin fıkıh ve kelâm literatürüne dayandığı bir gerçektir. Çünkü İslâm felsefesi henüz ortada yokken, mezheplerin vahiy metinleri üzerinde akıl etkinliği ile yaptıkları sorgulama ve açıklama içeren felsefi çalışmaları ve eserleri vardı.

Kaynağı dinî veya vahye dayalı metinler de olsa, mantık biliminin kontrolünde sistemli ve disiplinli akıl yürütme yoluyla üretilen her bilgi felsefi bilgidir. O nedenle bilgi kaynağı akıl olan her bilgi felsefi bilgidir. Çünkü bilgi kaynağı sadece akıl olan bilim dalı felsefedir. Yazar, bu çalışmasının efradını cami bir şekilde “Vahyedilen Hukuk ile Aklî Bilgi Arasında Moral Değerler” adını verdiği ve Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dahil, dinî metinler üzerinde bu tür çalışmalar yapan bir disiplinin halkası olduğunu göstermektedir (s. 38).

Mezheplerin bu çalışmaları hem felsefeye sosyal ve toplumsal alt yapı hazırlamış hem de konu ve soru olarak ilmî malzeme sağlamıştır. Aksi takdirde İslâm felsefesi entelektüel temeli olmaksızın aniden ortaya çıkmış olacaktı. Bu ise ilmî açıdan mümkün değildir. İslâm felsefesine çalışma malzemesi teşkil edecek eserler sadece birkaç İslâm filozofunun eserleri değildir. İslâm mezheplerine dair eserler de bu alan için kaynak eserler olarak görülmelidir. Bu nedenle İslâm felsefesi çalışmak isteyenlerin, önce mezheplerin fikirlerini araştırmaları ve mütalaa etmeleri, bu iki disiplini birlikte ele almaları gerekir. Bu felsefi durumun, akli ön planda tutan, hatta dinin usulünden gören ve onu ilmî çalışmalarına sürekli tatbik eden Mu'tezile için geçerli olmasından daha makul bir düşünce olamaz. Bu önemi fark ettiği, uyguladığı, İslâm mezhepleri literatüründen felsefi neticeler çıkardığı ve hükümlerin rasyonelliğini ortaya koymaya çalıştığı için Vasalou'yu takdir etmek gerekir.

Eserin temel konusu, ahlâkî davranışların mükâfatı veya cezayı hak etmesinin nedenlerinin izahıdır. Bu alanda kitap hacminde yapılmış ilk eser sayılabilir. Eserin ele aldığı merkezî âlim, Mu'tezile'nin en önde gelen ve çağının lideri durumdaki düşünürü Kadı Abdülcebbar'dır (ö. 1025). Ayrıca Menkdim Şeşdiv (ö. 1034), İbn Metteveyh (ö. 1076) ve Ebû Reşîd en-Nîsâbüri de (ö. 1076 civarı) çalışmada yer verilen bilginlerdendir.

Kitap, altı bölüm ve bir ilaveden oluşmaktadır. “Birinci Bölüm”de, Basra Mu'tezilesi tanıtılmaktadır. “İkinci Bölüm”, Mu'tezile ahlâkını anlamaya alt yapı hazırlayacak mahiyette Mu'tezile mezhebi hakkında bilgi vermektedir. Ahlâka teolojik açıdan bakılmak suretiyle ahlâkî sorgulamanın çerçevesini çizen teolojik amaçlar anlatılmaya çalışılmaktadır. “Üçüncü Bölüm”, hukuk olarak teoloji üzerinde durmaktadır. Burada aklî bilgi ile vahyedilen hukukta ahlâkî değerler,

Mu'tezile'nin ahlâk düşüncesi ve onu İslâm hukukuna bağlayan irtibatlar hakkında bilgi verilmektedir. "Dördüncü Bölüm"den itibaren kitabın asıl konusuna yoğunlaşmıştır. Fiillerin doğurduğu mükâfat ve cezaya hak kesbetme anlamına gelen "istihkak" (desert) kavramı çerçevesinde Basra Mu'tezilesi'nin görüşleri detaylıca incelenmektedir.

"İstihkak" kavramı irdelenirken, istihkakın fiil için bir neden olarak işlevi ve ahlâk mefhumunun tanımındaki rolü üzerinde durulmuştur. İstihkakın fiillerdeki ceza ve mükâfatı meşrulaştırmak amacıyla kullanılmasını çeşitli açılardan ortaya koymaktadır. Bu sorun, farklı bir açıdan ele alınarak, kişilerin kimlikleri ile eskatolojiye dair Mu'tezile düşüncesi arasındaki ilişki temelinde tahlil edilmektedir. Kitabın ilave bölümü, Basra Mu'tezilesi'nin mümeyyiz şahsiyetlerinden Menkdîm Şeşdiv "istihkak" konulu *Şerh Usûli'l-Hamse* adlı metninin tercümesini ihtiva eder.

Yazar, kitabında fikhın bir ahlak hukuku olduğunu felsefi etkinlikle göstermekte ve bu gerçeği "Hukuk Olarak Teoloji" başlığında incelemektedir. İslâm fikhının bir ahlâk hukuku olması Yahudilik için de geçerlidir. Belki de yazar, "Yahudi hukuku" hakkında yapılan felsefi eserlerdeki benzerlikten hareketle, aynı hususu İslâmî literatürde de aramıştır. Sonuçta, aynı benzerliğin İslâm eserlerinde bulunduğunu temellendirmiş ve delillendirmiştir. Bu olguyu İslâm âlimlerinin mi Yahudi eserlerinden, yoksa Yahudi âlimlerinin mi İslâm literatüründen aldığı sorusu öte yandan müstakil bir çalışmayı da gerektirmektedir.

"Halaha" (şeriat) terimi ile karşılanan Yahudi hukuku, aynı zamanda dinî-ahlâkî bir hukuktur. "Fıkıh" terimi ile ifade edilen İslâm hukuku gibi, milattan önce. V. asırdan itibaren geliştirilen halaha hukuk sistemi, günümüz hukuk sistemlerinde de görülen sivil ve ceza hukuku gibi bölümlerden oluşur. Halaha, kaynağını Tevrat'tan alan ve ahlâkî sonuçlar doğurmayı amaçlayan ahkâm niteliğindeki 613 hükümden (mitzvah, ç. mitzvoth) oluşur. İslâm hukukunun da Kur'an'ın yaklaşık olarak yüzde beşini oluşturan 200 civarındaki ahkâm âyetini temel alarak üretilen bir hukuk olduğunu hatırlamak gerekir.

Fıkıh, ahlâkî değer taşıyan fiilleri kendisine konu yapmıştır. Bir vedîayı (emaneti) sahibine geri vermek ve borcu ödemek gibi hukukî yükümlülükler, bu ahlâkî zeminin örnekleridir (s. 38). Yazar, ayrıca fikhın kelâm ilmine nasıl dahil olduğunu da göstermeye çalışmaktadır. Bir diğer ifadeyle fıkıh, kelâm, felsefe ve felsefenin bir alt dalı olan ahlâk ve teoloji gibi disiplinler, İslâm entelektüel geleneğinde birbirinden ayrılmaz özelliktedir. Yazar, eserin esas ilgi alanının söz konusu kavramsal yapıya malzeme teşkil eden işte bu disiplinler olduğunu vurgular. (s. 39).

Yazar, çalışmasında görüşlerine başvurduğu âlimlerin kullandığı hüküm, illet, farz, haram, helal gibi hukukî terimlerin, ahlâkî davranışların kalite zeminlerine referans yaptıklarını söyleyerek dinî-hukukî emirlerin, davranış sonuçları ve ahlâkî değerlerle ilişkisine dikkat çeker. Yazar, âlimlerin hukukî bir icraat olan suçun fâilini cezalandırmayı ve cezadan dolayı acı çekmeyi, cezayı hak etme (istihkak = desert) terminolojisi ile ahlâken meşrulaştırdıklarını söylemektedir. Bu durumda istihkak, cezalandırma için muhtemel bir ahlâkî değer nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Âlimlere göre, mesela birini katleden kişiyi cezalandırmanın ahlâkî nedeni onu hak etmiş olmasıdır. Yazar burada hukuk felsefesine başvurarak âlimler nazarında bu cezalandırmanın bir “retributivizm”, yani suçlunun işlediği fiilin misilleme ile verildiğini ortaya koymaktadır. Retributivizmde istihkak (desert), cezalandırmada gerekli ve yeterli ahlâkî değer sebebidir. Dolayısıyla istihkakın, caydırıcılık veya suçun fâilini ıslah etme gibi diğer cezalandırma meşruiyetlerinden ayrılması gerekir (s. 68). Kitapta ayrıca Mu'tezile'nin üzerinde önemle durduğu ilkelerden olan “iyi (hüsn)” ve “kötü (kubuh)” şeklindeki ahlâkî değer hükümlerinin hukuk ile ilişkisini, âlimlerin fikirlerine referansla detaylıca tahlil edilmektedir.

Kitabın okuyucuya daha yararlı olmasını sağlamak amacıyla eleştiriye konu olabilecek bazı hususları belirtmek gerekir. Kitapta ağıdalı bir İngilizce kullanılmıştır. Bu durum, İslâmiyat çalışmalarının özellikle anadili İngilizce olmayan yeni nesil okuyucular ve öğrenciler tarafından anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Bazı ifadelerin ve kelimelerin Arapça orjinallerinin parantez içerisinde verilmemesi, anlatılmak istenilenin daha iyi anlaşılmasını engellemiştir. Mesela, kitabın ismi dahil, bütün içerik “desert” terimi üzerine kurulmuştur. Bu terim hemen her sayfada tekrar edilmesine rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla sayfa 39'a kadar ne İngilizce anlamı ne de parantez içerisinde Arapça'sı verilmiştir. Halbuki sözlükte “desert” kelimesi pek çok anlama gelmektedir. Yine kaynak eserlerde geçen bazı Arapça terimlerin tam İngilizce karşılığının verilmemesi de söylemek mümkündür. Mesela *el-aslah* teriminin İngilizcesi “the optimal” ve “the most beneficial” olarak karşılanmıştır (s. 39). Oysa “the most suitable”, “the most proper” ya da “the most accurate” olarak tercüme edilmesi daha uygun olurdu.

Bununla birlikte, İslâm literatürü üzerine bu türden felsefî analizli disiplinlerarası akademik çalışmalar Türkiye'deki ilim dünyası için bir gerekliliktir. Bu nedenle kitap, İslâm hukuk felsefesi ve ahlâk teolojisi çalışmaları için bir el kitabı görevi üstlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Niyazi Kahveci